

KO`R VA ZAIF KO`RUVCHI BOLALARNING SEGZI-IDROK XUSUSIYATLARI

Kurbanova Yulduz

*Andijon viloyati Asaka tumani**imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan**16-ko`zi ojiz bolalar davlat ta`lm muassasasi boshlang`ich sinf o`qituvchi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sezgi va idrok haqida umumiy ma'lumotlar berilib, ko`r va zaif ko`ruvchilarda sezgi va idrok xususiyatlari, ko`rishida nuqsoni bo`lgan bolalarda idrokni korrektsiyalash imkoniyatlari haqida ma'lumotlar beriladi.*

Kalit so'zlar: *Sezgi, idrok, korrektsiyalash imkoniyatlari,....*

«Sezgilar – psixik aks ettirishning oddiy usuli tariqasida hayvonlarga ham, odamlarga, ham xos xususiyat. Voqealikdagi narsa va hodisalarning ayrim belgi va xususiyatlarini bilib olishni ta'minlaydi»

Demak, xar qanday bilish dastlab oddiy sezgilardan boshlanar ekan. Oddiy tilda gapiradigan bo`lsak, sezgilar bizni borliq bilan, bog`lab turuvchi vosita, ko`prikdir. Ko`rish, eshitish, xid bilish, ta`m bilish, teri sezgilar... va boshqalar bizning, sezgi bilimlarimizga asos bo`la oladi. Sezgi bilimlarimizning tarkibi, tuzilishi insonning sensor tizimini tashkil etadi. Insonning sensor tuzilishi uning tarixiy ijtimoiy taraqqiyoti davomida shakllanib, uning hayot va faoliyat mazmunini bedgilaydi. Shu bois, ko`rish tizini boshqa analizatorlardan ustun turadi. Inson mehnat faoliyati jarayonining asosida ko`rish-taktil-kinestetik bog`lanishlar, va optik-vestibulyar yo`nalganlik yotadi. Ko`rish analizatorining to`la yoki qisman buzilishi zaif ko`rishga, ko`rlikka olib kedadi. Buning natijasida analizatorlar orasidagi bog`liqlik buziladi. Mutanosiblik yo`qoladi. Buning oqibatida insonning sensor tuzilishida, birinchi navbatda mantiqiy bilish va tajribada me'yordan chetga chiqqani kuzatila boshlaydi. Agar inson ruxiyati o`z dinamiklikka va egiluvchanlikka ega bo`lmasdan edi, bularning barchasi qaytarilmas, takrorlanmas, oqibatlarga olib kelishi mumkin edi.

Idrok predmet va xodisalar mohiyatining, sifatining va obrazining ongimizda butunligicha-to`laligicha paydo bo`lishidir.

Bola o`yinchoqlar, har xil predmetlar bilan faoliyat ko`rsatarkan, bu predmetlarni mohiyatini, tarkibiy qismlarini, tomonlarini o`rganadi.

Asta-sekinlik bilan bolaning sensor, rivojlanishi jarayonida predmetlar va xodisalarning obrazi bolaning ongida butunligicha shakllanib boradi. Odatda ko`ruv, sezgi, hid va ta`m bilish idroklari farqlanadi. Ammo, predmet va xodisalarning ongimizda butunligicha va bir tuzilishda idrok etilishi bu analizatorlarning o`zaro birgalikda faoliyat ko`rsatishining natijasidir. Shuningdek, idrok faqat predmetlarning muhim belgilari va xossalarning butunligicha ongimizda aks etishigina bo`lmasdan, balki predmet va xodisalarning mohiyati, mazmuni va ma`nosi, nomining ham butunligicha anglanishidir.

Ko`r va zaif ko`ruvchilarda ko`rish analizatorlari faoliyatining buzilishi analizatorlar ichida yoki analizatorlar orasida yangi bog`lanishlarning yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. Ko`ruvchi shaxslarga nisbatan bularda u yoki bu analizatorlar tizimi faollashadi, rivojlanadi.

Ko`r yoki zaif ko`ruvchi shaxslardagi ko`rish analizatorlaridagi bu nuqson oqibatida normal ko`ruvchi shaxslardagidan farqli ravishda, o`ziga xos analizatorlararo munosabatlar yuzaga keladi. Bu xolat o`ziga xos bo`lgan, faqatgina shu toifa nuqsonlargagina tegishli bo`lgan xususiyatlardir. Ko`rishning zararlanish oqibatlari birinchi galda sezgilarda ta'sir etadi.

1880-yillardan boshlab tiflopsixologik tadqiqotlarda sezish chegaralarini o`rganish boshlangan edi. Qisman yoki zaif ko`ruvchilardagi sezgi chegaralari o`ziga xosligi bilan, nuqson chuqurligi bilan uzviy bog`liqligi bilan ajralib turadi. Qator tadqiqotlarda absolyut sezish chegarasiga oid turli qarashlar, ma'lumotlar bor. Normal bolalardagi sezish chegaralari bilan yaqinligi haqida xam ma'lumotlar yetarli. Kompensator o`zgarishlar xam o`ziga xos tarzda amalga oshar ekan. Turli sezgilarning o`zaro ta'siri oqibatida ayrim analizatorlar faoliyati tezlashadi, ayrimlarining faoliyati susayadi. Ayrim xollarda sezgilararo aralashuvlar xam yuz berar ekan.

Tiflopsixologiya fan bo`lib, shakllana boshlagandan buyon qaysi sezgilar yetakchi bo`llshi ustida tadqiqotlar olib boriladi. Keyingi yillardagi ilmiy tadqiqotlarning isbot etishicha, ko`rish nuqsoni oqibatida asosan taktil va kinestetik analizatorlar faoliyati faollashar ekan. Total ko`rlarda xaqiqattan shunday xolat kuzatiladi. Bu xaqda ikkilanish kerak emas. Ammo, qisman ko`ruvchi (0,005 dan yuqori) shaxslarda esa bu xolat o`ziga xos mazmun kasb etadi. Lekin, zaif ko`ruvchi bolalar, kattalarda esa asosiy sezgi sifatida ko`rish qolaveradi. Ko`rish sezgilari, ko`rish analizatori faoliyatining natijasi, maxsuli sifatida qoladi. Bunda ko`rish retseptorlari, ko`rish asab tolalari qo`zg`alishlarni bosh miyaga uzatuvchi sifatida, bosh miya orqa qismida joylashgan ko`rish analizatori yadrolari ma'lum darajada ko`rish jarayonining vazifalarini bajaradi. Ko`rish analizatorlari ayrim qismlarining zararlanishi uning faoliyatini qisman buzsa, analizator to`la buzilsa ko`rlik yoki zaif ko`rishga olib kelishi mumkin. Ko`rishning chuqur buzilishi natijasida eshitish sezgilarida ijobiy o`zgarishlar yuz bera boshlaydi. Bu xolat ko`rlik oqibatida yuz bermaydi. Balki, eshitish analizatorining boshqa bir analizatorning zararlanishi oqibatida faollashishi yuz beradi. Ko`rlarda eshitish normal taraqqiy etadi. Bu narsa ko`rish qobiliyati buzilgan shaxslarning to`laqonli bilim olishlari va olgan bilimlarini amalda qo`llay olish imkonini beradi. Normal ko`ruvchi shaxslarda narsa va atrof-muxitidagi xolatlar ko`rish orqali idrok etilsa, ko`rlarda esa, teri sezgilari asosiy rol o`ynaydi. Shuning oqibatida ko`rish nuqsoni bor shaxslarda tana, a'zolarining ayniqsa inson, bilish, faoliyatida, xususan mehnat jarayonida tutgan, egallagan o`rni keskin oshadi. Buning oqibatida sensibilizatsiya - taktil sezgilarining ortishi kuzatiladi. Taktil sezgilar ko`rlarning barcha a'zo terilarida yuz bermasdan, balki ayrim qismlaridagina yuz beradi. Ayniqsa qo`l, kaft qismida bu holat sezilarli darajada bo`ladi. Tadqiqotlarning isbot etishicha, ko`r barmoqlaridagi sezgilar normal shaxslarnikidan ancha ustun ekan. Bunday o`rish ko`r shaxslarning o`qish tizimi - Brayl bilan uzviy bog`liqdir. Bunda asosiy rol ni o`ng qo`ldagi ko`rsatkich barmoq egallaydi. Nafaqat teri sezgilar, tuyg`ulari balki, bu bolalarda xarorat sezish qobiliyati xam, og`riq tuyish qobiliyati xam birmuncha ortar ekan. Bu sezgilar faoliyat jarayonida rivojlanadi va shakllanib boradi. Xaroratni sezish sezgilari xam bu bolalarda ancha o`rishga moyil ekan. Teri sezgilari majmuasida (kompleksida) yorug`lik va rang ta'sirlariga javob berish xam o`ziga xos mazmunga ega ekan. "Teri orqali ko`rish" fenomeni - qobiliyati azaldan ma'lum. Tadqiqotlar natijasida ma'lum bo`lishicha, buning asosida toq, tok magnet

tebranishlari, yotar ekan. Xarakat analizatori inson xayotining dastlabki kunlaridanoq yetakchi o`ringa chiqadi. Faoliyat jaranida xarakat analizatori differentsirlashib boradi. Bunda ko`rish nazorati talab xam etilmaydi. Ko`rish faoliyatining kamayishi, ba`zan yo`qolishi natijasida kishida tebranish sezgilar orta boradi. Ma`lumki total ko`rlar ma`lum masofa uzoqlikda turgan qimirlamas narsalar: daraxt, devor va boshqa narsalarni sezadilar. Bu sezgilar predmet moxiyatidan yiroq bo`lib, ko`rlar u narsa xaqida ma`lumot berolmaydilar. Ko`rish a`zolari me`yordagi kishilar uchun ta`m bilish va xid bilish unchalik rol o`ynamas ammo, ko`rlar uchun bu sezgilar nisbatan katta axamiyat kasb etadi. Ma`lum bo`lisha ko`rlar normal ko`ruvchilardan ko`ra bir qancha darajada xidni, uning yo`nalishini yaxshi bilar ekanlar. Total ko`rlarda vestibulyar apparatning roli nisbatan ortadi. Tana muvozanati uchun bu apparatning vazifasi katta. Bu apparat vazifasining o`zgarishi uning sezgirligining ortishiga olib kelar ekan. qator tadqiqotlarning ko`rsatishicha total ko`rlarda vestibulyar, apparat normal ko`ruvchi shaxslarnikidan yaxshi rivojlanar ekan. Ko`rish nuqsoni bo`lgan shaxslardagi turli sezgilarning faollashishi, rivojlanishi ularning xayotida oson moslashishlariga yordam beradi.

Mashxur psixolog B.G.Ananev qoidalariga tayanadigan bo`lsak sensor taraqqiyot normada ham, nuqsonda ham bir yo`nalishda ketib, ularning qonuniyatlariga bo`ysunar ekan. Fiziolog A.A.Uxtomskiy ta`biricha “eshitish inson sezgi a`zoldan eng asosiysidirki, insonning inson darajasiga etishida katta rol o`ynaydi”. Demak, ko`rishdan keyin inson xayotida bilim egallashida, inson bo`lib yetishishida eshitish analizatorlari turar ekan. Ma`lumki ko`rlar qatoriga, toifasiga ko`rish o`tkirligi 0-0,04 gacha bo`lganlar kirsa, zaif ko`ruvchilarga 0,05 dan 0,2 gacha bo`lgan shaxslar kiradi. Ko`rlar uchun eshitishning qanchalik katta axamiyatga ega ekanligini ta`kidlab, A.Krogius shunday yozadi: «Ko`rlik xaqida gapirganda aslida tuyish sezgilari orqali olingan bilimlar xaqida fikrlaymiz. Ammo, ko`rlarni uzoq muddat kuzatishlar asosida shunga amin bo`ldimki, bizlarga ko`rish qancha axamiyatga ega bo`lsa, eshitish ko`rlar uchun shunchalik axamiyat kasb etar ekan» Bu fikrlar Rdyufoga tegishli fikrlardir. Ko`rlar va zaif ko`ruvchi shaxslar uchun eshitish dunyoni bog`liqli bilishda, fazoviy va ijtimoiy moslashuvlarida katta rol o`ynaydi. Xid bilish jarayonlari xam ko`rlarda o`ziga xos tarzda rivojlanar ekan. O.I.Skoroxodova bemalol non, oziq-ovqat, sanoat va boshqa tur magazinlarni xech bir qiyinchiliksiz farqlay olgan.

Idrok ruxiy va asab tizimida o`ta murakkab jarayon bulib, uning maxsus markazi bosh miyada joylashgan. Shaxsning xayot tarzi, ish faoliyatining xarakatiga qarab biror analizator dominant-yetakchi bo`ladi. Ushbu shaxsda o`sha idrok turi kuchli bo`ladi. Ko`pgina sog`lom kishilarda ko`ruv idroki yetakchidir. Ammo ko`ruv o`tkirligi jiddiy pasayganda (0,03-0,02 gacha va undan past) va total ko`rlarda teri-mexanik, xarakat analizatorlari yoki teri sezgi idroki yetakchilik qiladi.

Ammo, kuzatishlar shuni ko`rsatadiki, ko`ruv o`tkirligining eng past darajasida xam, ko`rlar ko`p xollarda ko`ruv idrokidan faol foydalanadilar.

Total ko`rlarda atrof-olamni idrok etish asosan eshituv analizatorlari yordamida amalga oshadi.

Lekin, eshituv sezgisi va idroki tashqi olam va undan narsalar xaqida bir tomonlama, ya`ni ularning fazodagi xolati va fizikaviy moxiyati xaqida juda tor tushuncha beradi. Insonning tashqi olamni sezishini - idrok etish jarayoni polisensor tarzda xamma mavjud sezgi

analizatorlari va idrok turlari qatnashgan xolda kechadi. Faqat, shunday xolatda narsa va xodisalarni butunligicha, ongli tushunib, umumlashgan xolda, tanlab idrok etish yuz beradi. Masalan: ko`rlarda tashqi olamdagi narsalar va ob`ektlarni tanlab idrok etishning chegaralanganligi, yo`qligi, narsalarning go`zalligidan xissiy ta`sirlanishning kamligi natijasida xis-tuyg`u va qiziqishlar doirasining torligi kelib chiqadi.

Ko`rlarda predmet va ob`yektlarni keng va chuqur idrok etish teri va xarakat analizatorlari yordamida amalga oshadi. Bu esa idrok etilayotgan narsalarning moxiyati tarkibi, xamma xossalari xaqida yetarli, keng ma`lumot olishiga kamlik qiladi. Natijada, ko`rlarda sensor tajriba kam bo`lib, predmet va xodisalarni ongli va butunligicha idrok etish buziladi.

Ko`rish idroki: Ko`rish analizatorlari yordamida kishi predmetlarning rangini, shaklini, xajmini, katta-kichikligini, xarakat va xarakat yo`nalishini aniqlaydi.

Ko`zi ojizlarda ko`ruv idroki ko`rish a`zolari nuqsonining darajasiga va narsalarning katta-kichikligi, uzoq-yaqinligi, xonaning yorug`ligiga bog`liq sog`lom inson atrofidagi narsalarni ikkala ko`zi bilan ko`rganda (binokulyar ko`ruv) obrazlar - idroki to`liq bo`ladi, ammo ko`zi ojizlarda ko`zning ko`rish o`tkirligi past yoki bir ko`zi umuman ko`rmasligi mumkin. Bunday xolatda narsa va ob`yektlarning fazoda tomonlarini aniq ko`rish buziladi.

Ko`zi ojizlar narsalarni, rasmlarni tanishga qiynaladilar. Ko`zi ojizlar rasmlarni, ayniqsa murakkab rasmlarni butunligicha idrok eta olmaganlari uchun, rasmdagi narsalar, personajlar o`rtasidagi bog`liqlik buziladi. Rasmning muxim qismini ko`ra olmaganligidan tasvirning asosiy (asl) mazmuni xaqida xato fikr paydo bo`lishi mumkin. Rasmni butunligicha (fazodagi narsa va ob`yektlarni xam) idrok etish uchun uni uzoqdan, yaqindan, keyin xar tomondan turib tomosha qilinadi. Shunday tomosha qilinganda narsa va ob`yektlar (rasmlar) xaqida, ularning muxim qismlari yetarli darajada aniq, idrok qilinadi. Ko`zi ojizlarda ko`ruv o`tkirligining pastligi, ko`ruv doirasining torligi uchun xam bu jarayon qiyin kechadi. Natijada ular xarf va bo`g`inlarni, sonlarni, geometrik figuralarni idrok etish tezligi keskin kamayadi.

Ayniqsa, ko`r va ko`zi ojizlar uchun fazoda xarakat qilayotgan narsalarni (qush, samolyot va boshqalar) idrok etish ancha qiyin. Bu kamchiliklar ularning o`qish, yozish malakalarini egallashlarini qiyinlashtiradi.

Ular ko`pincha daftardagi chiziqni yaxshi ko`rolmaganliklari uchun qiyshiq yozadilar, xarflarning elementlari tushib qoladi, baland-past yoziladi va xokazo nuqsonlarini ko`plab uchratish mumkin.

Narsalarning shaklini va xajmini idrok etish. Narsalarning asosiy belgisi sensor mazmuni uning shaklidir. Shakl narsa, uning moxiyati va mazmuni xaqida ko`p ma`lumot beradi. (Yer sharining kichik shakli-globusni eslang). Narsalarning katta-kichikligi, xajmini bir vaqtning o`zida ko`ra olish idrokning sifatiga - ta`sir etadi. Ko`zi ojiz bolalar va kattalar narsa va ob`yektlarni tekshirgan vaqtda uni xamma tomondan ko`ra olmasliklari, ko`z soqqasini predmetni tartib bilan - tizimli ko`rib chiqishga xalaqit berishi, shuningdek ko`zning charchab qolishi natijasida olingan axborot kam, noaniq bo`lishi mumkin. Narsalarning shakli, xajmi, proporsiyasi xaqidagi ma`lumotlar xam ko`zi ojiz bolalarda aniq bo`lmasdan qoladi .

Rang va tuslarni idrok etish: Insonning diqqatini o`ziga jalb qiluvchi narsa bu rangdir. Rang yordamida narsalar xaqidaga bilimlarimiz boyiydi, mazmun kasb etadi.

Ayniqsa, rang insonda xis-tuyg`uni uyg`otadi. Ko`zi ojiz bolalarda rangni idrok etish qiyinlashgan bo`ladi. Ayniqsa, ular qizil, ko`k, yashil ranglarni qiyinchilik bilan idrok etadilar. Tusalarni idrok etish katta qiyinchilik tug`diradi.

Ko`zi ojizlar aniq yaqqol chiziqlar bilan chizilmagan. Ko`rgazmali qurol, rasmlarni farklashga qiyinaladilar. Shuning uchun: xam ko`zi ojizlar uchun chiqariladigan ko`rgazmali qurollar, chizma va rasmlar murakkab ranglarda bo`lmasdan, balki qora-qalin chiziqlar bilan chizilgan aniq va yaqqol bo`lishi shart.

Xarakatni idrok etish: Narsalarning fazodagi xolatini idrok etish ko`zi ojiz bolalar va kattalarda ko`ruv doirasining torligida, ko`ruv o`tkirligining pastligi, ko`z soqqasining xarakatchanligining pastligi (kamligi)dan sust kechadi.

Eshituv idroki: Bola o`lib borishi bilan eshituv idroki murakkablashib, tovushning uzoq-yaqinligini, tanish-notanishligini, yo`nalishini va boshqa xususiyatlarini farqlashga o`rganib boradi. Tovushlarni aniq va nafis idrok etish asosan maktabgacha va kichik maktab yoshida shakllanadi. Ko`rlar va zaif ko`ruvchilar eshituv yordamida tashqi muxitni, idrok etadilar. Ular eshituv bilan faqat tovushlarni, fazoni idrok etib, qolmasdan, joyning tuzilishini, narsalarning katta-kichikligini, xatto go`zalligini xam idrok etadilar.

Masalan: barglarning shitirlashi, qushlarning sayrashi va boshqa narsalar tabiat va uning tuzilishi xaqida, go`zalligi xaqida bu toifa bolalarga ko`plab axborot beradi.

Teri yoki paypaslab idrok etish: Teri yordamida inson og`irlikni, bosimni, yuzaning xossalarini, zichlikni, issiq-sovuqni, og`irlikni va boshqalarni sezadi va idrok etadi. Inson ko`ruv yordamida narsa va ob`yektlarning 8 xil belgilarini farqlasa, teri yordamida paypaslab 11 xil toifadagi belgilarni farqlay oladi. Mexnat jarayonida chap va o`ng qo`llarning ish bajarishdagi vazifasida taqsimlanish yuz beradi. O`ng qo`l asosan mehnatda, mehnat qurollaridan foydalanishda yetakchi rol o`ynaydi, chap qo`l yordamchi vazifani va nazorat vazifasini bajaradi. Shuningdek, barmoqlar xam ma`lum ish bajarishga ixtisoslashgan. Masalan, o`ng qo`lning ko`rsatkich barmog`i bu toifa o`quvchilarda relefli nuqtalarni topish va farqlashga moslashgan bo`lsa, chap qo`lning ko`rsatkich barmog`i shu olingan ma`lumotlarning to`g`riligiin tekshiradi.

Paypaslab idrok etish uch yo`l bilan amalga oshadi.

1. Passiv shaklda paypaslash: Bunday idrok teri yuzasidagi analizatorning nisbatan tinch vaqtida amalga oshadi. Narsalarning zamon va makondagi moddiy, fazoviy xususiyatlari, og`irligi, shakli, xajmi, uzun-kaltaligi, issiq-sovuqdagi va xokazolar aniqlanadi. Ammo, passiv shaklda idrok etishda predmetlarning ko`pgina jixatlari: xajmi, shaklini yetarli idrok etish. yuz bermaydi va natijada predmetning mohiyati va mazmuni xaqida yaxshi tushuncha shakllanmaydi.

2. Faol shaklda paypaslash-gaptika. Narsa va ob`yektlarni faol ravishda paypaslash-gaptika deyiladi. Bunday idrok etishning teri mexanik va xarakat analizatorlarining o`zaro xamkorlikda, integrativ faoliyat yotadi. Faol paypaslash jarayonida predmet va ob`yektlarning fazodagi xajmi, belgi va munosabatlari, moddiy dunyonining jismi mohiyati yetarli va faol tekshiriladi - aniqlanadi.

3. Xar xil asboblarda vositasida narsa va ob`yektlarni sezish-idrok etish. Bunga ko`r va ko`zi, ojizlarning xassa yordamida joyini va yo`nalishni aniqlash yoki grifel yordamida relefli-

nuqtali shriftni o`qishi misol qilib ko`rsatsa bo`ladi. Ko`rlar va zaif ko`ruvchilar joyning past-balandligi, yumshoq-qattiqligini va boshqa xossalarini yerning relyefini oyoq kiyimi yordamida sezadilar.

Inson faoliyatniing asosiy turlari: o`yin, o`qish va mexnat jarayonida paypaslab sezishning o`rnini xech narsa bosa olmaydi (xatto ko`ruv sezgisi xam). Shaxsning paypaslab sezish qobiliyati ko`rlikni kompensatsiya qilishning asosiy vositalaridan xisoblanadi. Xatto sog`lomlarda xam qo`l bilan ish bajarganda, paypaslab sezish asosiy boshqaruv vazifalarini bajaradi. Ko`rlarda paypaslab sezish, bilish va nazorat qilish vazifasini bajaradi. Ammo, paypaslab sezish ko`rishning o`rnini bosa olmaydi. Birinchidan teri, muskul, bo`g`in sezgisi narsalarning xamma belgisini o`zida aks ettira olmaydi. Ikkinchidan paypaslab sezishda tekshirish doirasi chegaralangandir.

Shunga qaramasdan paypaslab sezish atrof olam va tashqi muxit xaqida ko`rlarga zarur ma'lumotlarni olishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Litvak A.G. Tiflopsixologiya M 1985-y
2. Litvak .A.G. Praktikum po tiflopsixologiya M 1989-y
3. Skoroxodova O.I. Kak ya vosprinimayu, predstavlyayu i ponimayu okrujayuhiy mir. M. 1972-y
4. Mamedov K.K, Shoumarov F. B. Akli zaif bolalar psixologiyasi. T 1994-y.